

BARANGOLÁSOK ANONYMUSSZAL – AVAGY SZEMPONTOK A MAGYAR NYELV TÖRTÉNETI FORRÁSAINAK ÉRTÉKELÉSÉHEZ

WANDERINGS WITH ANONYMOUS, OR REFLECTIONS ON THE ASSESSMENT ON HISTORICAL SOURCES OF THE HUNGARIAN LANGUAGE

Tóth Valéria

az MTA doktora, egyetemi tanár, Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Debrecen
toth.valeria@arts.unideb.hu

ÖSSZEFOGLALÁS

Anonymus *Gesta Hungarorum* című munkájának 1746-os közreadásával Schwandtner J. György és Bél Mátyás határtalan kutatási lehetőségeket teremtett az eljövendő nemzedékek nyelvészei és történészei számára. Az elmúlt 275 évben a magyar nyelvtörténet e méltán kiemelt fontosságú nyelvemléke felé lankadatlan figyelem és érdeklődés fordult, ráadásul nem csupán a tudományos élet, hanem a nagyközönség részéről is. Bizonyára nem tévedünk azt állítva, hogy a magyar nyelv történetét dokumentáló források sorában Anonymus gesztája részesült messze a legnagyobb figyelemben. Mindamellett az iránta az elmúlt 275 évben megnyilatkozó töretlen érdeklődés nem kizárólag nyelvészeti jellegű volt, a szöveg és a szerzője iránti érdeklődés legalább annyira fennállt a történettudomány, az irodalomtörténet és a stílustörténet körében is.

Írásomban azt igyekszem Anonymus gesztájának magyar nyelvű elemein (az ún. szórványokon) keresztül és néhány szempontot érvényesítve bemutatni, hogy melyek azok a történeti érdekű tudományos kérdésfelvetések, amelyekre méltán remélhetünk e forrást (és tágabban a gesztákat mint forrástípust) nyelvtörténeti szempontok alapján vizsgálva válaszokat, és melyek azok a problémakörök, amelyek feltárásában viszont a történeti elbeszélő források ebben a tekintetben – a tudományos kutatás jelenlegi állása szerint – nem lehetnek megbízható módon a segítségünkre.

ABSTRACT

By publishing Anonymous' *Gesta Hungarorum* in 1746, György J. Schwandtner and Mátyás Bél provided eternal research opportunities for generations of linguists and historians. In the past 275 years this paramount linguistic record of Hungarian language history has received unparalleled attention and interest both by scholars and the general public. We are probably right to claim that among all the sources documenting the history of the Hungarian language it was by far Anonymous' gesta that has received the lion's share of attention. Moreover, such continuous

interest in the past 275 years was not exclusively of a linguistic nature but at least the same degree of academic attention has been paid to the work and its author by scholars of history, literature, and style.

Relying on the Hungarian elements (remnants) of Anonymous' gesta and making use of various principles, in this paper I discuss what those scholarly questions of historical interest are that we may hope to answer by studying this source (and more broadly gestas in general as a source type) on the bases of the principles of historical linguistics, and what those problems are in this respect that cannot reliably be explored with historical narrative sources based on the current state of scholarly research.

Kulcsszavak: geszták, történeti forrásérték, történeti nyelvészet, Árpád-kor

Keywords: gestas, historical source value, historical linguistics, Árpád Era

1. A MAGYARORSZÁGI ÍRÁSBELISÉG ELSŐ ÉVSZÁZADAINAK FORRÁSAI

A honfoglalással a magyarság olyan kulturális környezetbe került, amelynek az írásbeliség szerves, meghatározó összetevője volt. A keresztény kultúrkörbe való bekapcsolódás magyar földön is hamar elhintette az írásos kultúra magjait, amelyekből eleinte csupán gyenge csírák, majd egyre életerősebb hajtások sarjadtak.

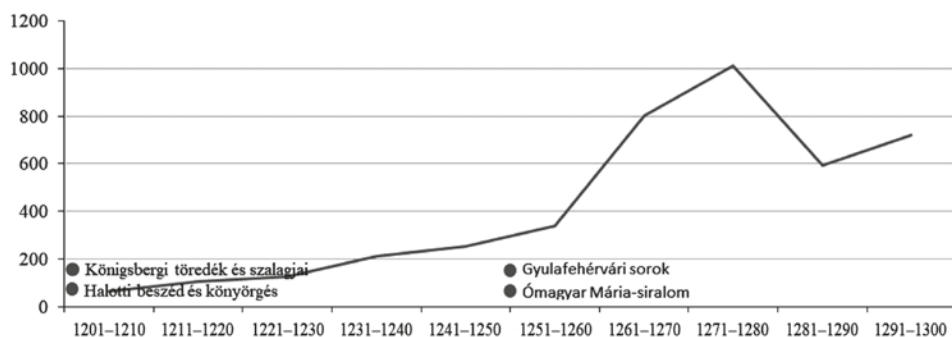
Nem tartozik ugyan szorosan a tárgyunkhoz, de érdemes kitérni arra is, hogy a magyarországi írásbeliség a környező államokhoz képest relatíve gyors ütemben fejlődött, s ennek a magyarázataként a „későn érkezők előnyét” szokás megemlíteni. A cseh és a lengyel területeken egy, illetve fél évszázaddal korábban kezdődött ugyan a keresztény hittérítés, az intenzitása azonban változó volt, s a pogány és a keresztény kulturális elemek sokkal tovább éltek egymás mellett. Ezzel szemben István király uralkodása alatt rendkívül intenzív, gyors térítés és egyházszerkezés zajlott, amelynek eredményei a 11. század végére egy szilárd szerkezetű állam- és egyházszerkezet kiépüléséhez vezettek. Példa nélküli a térségben az első évtizedek német kulturális befolyása, amelyet a kiemelkedő nem német személyiségek (az *Intelmek* vélhetően lotaringiai főpap szerzője, az itáliai Gellért, az Adalbert köréből bejött szláv papok) tovább színesítettek. „A királyi udvarban tevékenykedők, a főpapok, a liturgikus könyvek és oklevelek, az írás- és zenekultúra jelentős részben a királynő kíséretéhez tartozókból, illetve az ő hatásukból eredeztethető. Nyilván ez áll az István-kori, említésből ismert okleveleknek a térségben »elképesztő« magas száma mögött, amit a hazai éppen csírázó írásbeliség aligha indokolt volna.” (Veszprémy, 2004b, 335.)

A magyarországi írásbeliség forrásai – jellegük alapján – két fő típusba rendeződnek. A jellemzően egyházi igényeket kielégítő, tisztán magyar nyelvű szövegek mellett az idegen nyelven íródott, rendszerint az államigazgatáshoz és kü-

lönféle jogi ügyletekhez köthető írásművek képviselik az Árpád-kor írásosságát. Ez utóbbiakban azonban szintén jelen van a magyar nyelv is, hiszen a latin (vagy kivételesen görög) nyelvű alapszövegükben nagy számban szerepelnek magyar nyelvű elemek, elsősorban helynevek és személynévek, ritkábban közszavak. E két forrástípus – kis túlzással – minden lényeges vonásában eltér egymástól, s ez nem csekély mértékben befolyásolja a felhasználási lehetőségüket, vagyis valójában a történeti forrásértéküket is. Akkor ugyanis, amikor egy-egy forrást a történeti tudományok a saját kérdéseik megválaszolásához vállatóra fognak, az egyik legfontosabb tényező, amit figyelembe kell venniük, az az, hogy milyen céllal készült az adott szöveg. Nem kérhetünk számon például történeti hűséget egy olyan műfajú szövegen, amelynek szerzőjét nem a dokumentálás, hanem más (például irodalmi) célok vezéreltek; és viszont: kevésbé érdemes például a stílus-történet felől vállatóra fogni az olyan írásműveket, amelyeknek jogi ügyletek latin nyelvű rögzítése volt a feladatuk.

A két nyelvelméletípus közül a szövegemlékek (mint a *Halotti beszéd és könyörgés*) nyelvi szempontból kétségkívül gazdagabb forrás, hiszen ezek a szövegek a magyar nyelv csaknem valamennyi jellegzetességének és egész rendszerének a vizsgálatára lehetőséget biztosítanak. A szórványemlékek (mint a *Tihanyi alapítólevél*) magyar nyelvtörténeti felhasználhatósága ellenben korlátozott, mivel bizonyos részrendszerekre (például a mondat, a szöveg, a stílus szintjére) – az adott források jellegéből adódóan – nem terjed ki a vizsgálhatóságuk. Ez a hátrány ugyanakkor nagyon gyorsan kiegyenlítődik, ha figyelembe vesszük azt a nagyon is lényeges körülményt, hogy a szórványemlékek száma a magyarországi írásbeliség első évszázadaiban, az Árpád-korban megközelíti tízezret, benne magyar nyelvi elemek akár százezreivel; a szövegemlékek körét ellenben mindössze négy rövid nyelvelmélet képviseli (a *Halotti beszéd és könyörgés*: 1170 k./1192–95 k., a *Königsbergi töredék és szalagjai*: 1200 k./1350 k., az *Ómagyar Mária-siralom*: 1250/1300 k., illetve a *Gyulafehérvári sorok*: 1250 k./1310 k.), együttesen is alig félezer szóval. Az 1. ábra a négy szövegemléknek az eredetük alapján megadott kronológiai elhelyezkedése mellett csak a királyi oklevelek számának időbeli megoszlását ábrázolja, és csupán a 13. század évtizedeiben: 4221 oklevelet. Ennek az az oka, hogy a 12. század végéig mindössze 198 királyi oklevél képviseli ezt a forráscsoportot, ezek hasonló ábrázolása ezért nem járna túl sok hozadékkal. A nem királyi oklevelekről pedig jelenleg nem áll rendelkezésünkre hasonló kimutatás, de Solymosi László szerint ezek száma a 13. században vetekszik a királyi oklevelekével, ami azt jelenti, hogy csak a 13. században mintegy nyolc-kilenc ezer oklevéllel számolhatunk (vö. Solymosi, 2006, 207.).

A szövegemlékek létrejöttében tehát – ahogyan már jeleztem – az egyház játszotta a meghatározó szerepet: az új vallás, a keresztény kultúra terjesztésének céljai és igényei hívták életre ezt a nyelvelméletípust. Ez a törekvés természetese-

1. ábra. A királyi oklevelek számának alakulása és a korai kis szövegelemek a 13. században (saját szerkesztés)

sen a szövegek tartalmában is megnyilvánul, ahogyan ezt a *Halotti beszéd és könyörgés* (1170 k./1192–95 k.) jól ismert első néhány sora is illusztrálja: „Latiatuc feyleym zumtuchel mic vogmuc. ysa pur es chomuv vogmuc. Menyi milostben terumteve eleve miv isemucut adamut. es odutta vola neki paradismut hazoa.”; mai magyarsággal: „Látjátok, felebarátaim, szemetekkel, mik vagyunk, íme por és hamu vagyunk. Mennyi malasztban teremtette először (az úr) a mi őünket, Ádámot, és adta neki a paradicsomot házul.” A szórványemlékek típusának hátterében ezzel szemben az államigazgatás áll mint legfőbb ösztönző tényező: az oklevelek egytől egyig valamilyen jogi természetű ügyet rögzítenek (alapításokat, adományozásokat, vagyon- és birtokösszeírásokat, végrendeleteket, határjárásokat stb.). A székesfehérvári keresztesek javainak megerősítő okleveléből származó itt idézett kis szövegdarab például a Bodrog vármegyei Halász birtok határjárását tartalmazza, jól illusztrálva e forrástípus formai és tartalmi sajátosságait; 1193: „In *Coboz* terra est ad duo aratra. in **Halaz** ad tria et est una silua iuxta *Danubium*, cuius meta sub fossata *Dolosa* incipit, et uadit usque ad caput piscine que uocatur *Narag*, et finis illius perficitur ad siluam sancti Benedicti, que uocatur *Culpen*, et sunt ibi octo piscine, quarum nomina sunt *Huzetov*, *Ceraka*, *Tainad*, *Taryneu*, *Ostumpa*, *Quiestou*, *Gorumbuca*, *Narag*.” (CAH, 96); magyar fordításban: „*Coboz*-ban van két ekealja föld. **Halaz**-ban három és egy *Duna* melletti erdő, melynek a határa a *Dolosa* árok alatt kezdődik, és halad a *Narag*-nak nevezett halastó forrásához, és ennek a határa véget ér Szent Benedek *Culpen*-nek nevezett erdőjénél, és van ott nyolc halastó, amelyeknek a nevei: *Huzetov*, *Ceraka*, *Tainad*, *Taryneu*, *Ostumpa*, *Quiestou*, *Gorumbuca*, *Narag*.” (Szőke Melinda fordítása).

A szövegelemek az első szépirodalmi alkotások, azok minden stílárís, szövegfűzési, ritmikai és sok egyéb jellemzőjével. Ráadásul ezeket a korai kis szövegelemeket olyan magas fokú nyelvi tisztaság és igényesség jellemzi, hogy méltán tételezhetjük fel: nem ezek lehettek az első ilyen jellegű írásművek, és

akár már több évszázados írásbeliség is állhat mögöttük, csak ennek a darabjai nem maradtak ránk. A korai kis szövegelemek egészen nyilvánvalóan „csak szerencsés véletlenek folytán megőrződött ritka hírnökei a korai magyar kereszténység anyanyelven való kifejeződési formáinak. Hogy ez a vallásos fogantatású és célú, szóban és írásban megnyilvánuló Árpád-kori anyanyelvi műveltség – még az egyház latinitásának árnyékában is – összehasonlíthatatlanul szélesebb keretű lehetett relictumainál, azt – egyáltalán nem paradox módon – éppen a ránk maradt szövegek mutatják, a maguk műfaji változatosságával és magas nyelvi-stiláris szintjükkel.” (Benkő, 1980, 28.) A szórványemlékek magvát és zömét kitevő oklevelek ellenben jogi szövegek, amelyeknek persze ugyancsak megvannak a maguk – európai mintákat követő – szövegalkotási normái (ami többek között a szerkesztésmódban, a latin szöveg és a magyar szórvány viszonyában, a jellegzetes oklevélformulákban stb. nyilvánul meg; vö. Hoffmann, 2004).

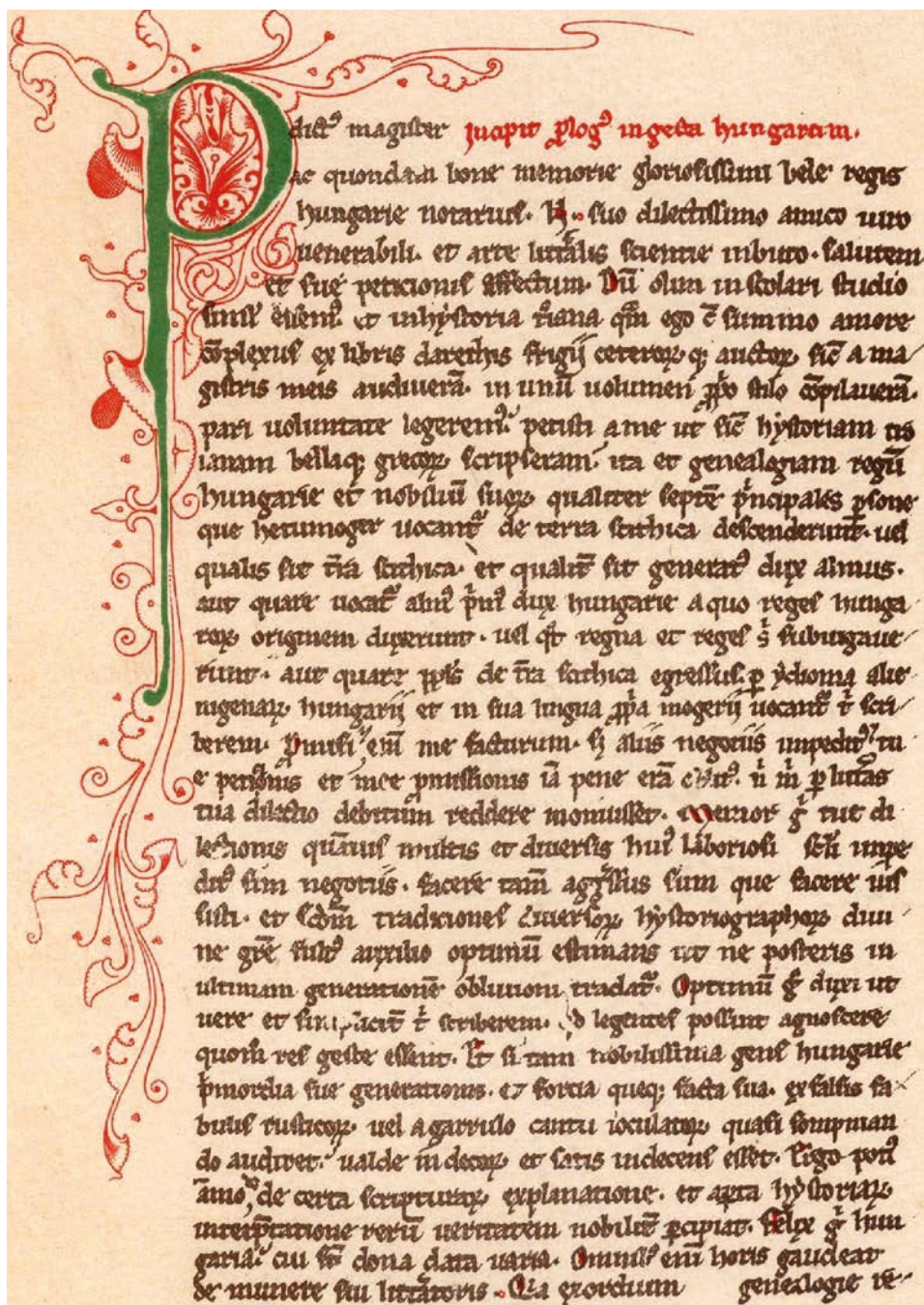
Minthogy tehát a magyar honfoglalást követő néhány évszázad (az Árpád-kor) feltárásában – már pusztán számarányaiknál fogva is – a szórványemlékek képviselik az elsődleges forrástípust, a továbbiakban főként e forráscsoportról lesz szó.

2. A SZÓRVÁNYEMLÉKEK TÍPUSAI ÉS FORRÁSERTÉKÜK

Nem véletlenül említettem a szórványemlékekről szólva ez idáig csupán az okleveleket: ezek adják ugyanis e nyelvemlékcsoport nagyobbik részét. A szórványemlékeknek, amelyek azonban jó néhány jegyükben el is térnek az oklevelektől, van ugyanakkor egy másik, szintén nagyon jellegzetes csoportja, ide tartoznak az elbeszélő történeti munkák, vagyis a geszták és a krónikák. Ezekből csak néhányat ismerünk, és közülük a krónikák – ahogyan a nevük is jelzi – az események tárgyalásában nagy gondot fordítanak a kronológiai rendre; ez a gesztákat sokkal kevésbé jellemzi.

Írásom következő részében ezek a források állnak a középpontban, és konkrétan Anonymus *Gesta Hungarorum* című munkáját választottam a történeti források értékelésében kiindulópontul. Anonymus munkája ugyanis az első ránk maradt geszta, amelynek szerzője ismeretlen, és a keletkezési ideje kapcsán is máig viták vannak. Amint az közismert, a geszta így kezdődik: „P. dictus magister ac quondam bone memorie gloriosissimi bele regis hungarie” (Jakubovich, 1937, 1.; azaz „Mesternek mondott P, a néhai jó emlékü, dicsőséges Bélának, Magyarország királyának jegyzője” (Pais, 1975, 77); Veszprémy László fordításában: „Mesternek mondott P / A fent említett mester, a jó emlékezetű Bélának, magyarországi dicső királyának egykoron jegyzője” (Veszprémy, 2004a, 9).

Ez a felütés „kétismeretlenes” volta miatt okozott és okoz lényegében ma is fejtorést tudós szakemberek nemzedékeinek: ki volt a rejtélyes P mester, és melyik

2. ábra. Anonymus *Gesta Hungarorum* című munkájának első lapja
(Wikipédia, közkincs)

Béla királynak volt a jegyzője. Ezekkel a kérdésekkel – noha a jelentőségükhöz kétség sem fér – itt nem foglalkozom, csupán azt jelzem, hogy a geszta keletkezési idejét illetően a legvalószínűbbnek – különböző érvek alapján – két elképzelés tűnik: az 1210-es évek vége (1217 k.), illetve az 1160–1170-es évek (az előbbihez lásd például Benkő, 2003, az utóbbihoz pedig Juhász, 2019, 7–9., itt a további felvetésekről is tájékozódhatunk). Az, hogy a geszta keletkezését mikorra datáljuk, a történeti forrásérték szempontjából nagyon is lényegbevágó körülmény, amint azt rövidesen látni fogjuk.

A továbbiakban tehát ezen a forráson keresztül kívánom bemutatni azt, hogy melyek azok a történeti érdekű tudományos kérdésfelvetések, amelyekre méltán remélhetünk e forrást (és tágabban a gesztákat mint forrástípust) nyelvtörténeti szempontok alapján vizsgálva válaszokat, és melyek azok a problémakörök, amelyek feltárásában viszont a történeti elbeszélő források – a kutatás jelenlegi állása szerint – nem lehetnek megbízható módon a segítségünkre. Egyúttal arra is igyekszem rávilágítani, hogy miben térnek el a tudományos felhasználhatóságuk tekintetében az elbeszélő történeti források az oklevelektől.

A magyarság történeti múltját tárgyaló munkák nyelvi tekintetben sok rokon vonást mutatnak az oklevelekkel. Ezek is latin nyelvűek, és számos magyar nyelvű elemet (helynevet és személynevet) tartalmaznak. Összekapcsolja e műfajokat a szerzőik köre is, akik az egyházi értelmiség köréből kerültek ki, s így lényegében azonos képzettséggel rendelkeztek. Abban is mutatkozik még némi hasonlóság e forrástípusok között, hogy „a történeti munkák egyik fontos célja [...] éppúgy a birtokjog igazolása volt az írásbeliség hitelesítő erejével, mint ahogyan az oklevelek ugyanezt a jog eszközeivel valósították meg” (Hoffmann et al., 2018, 34., lásd még Benkő, 2003, 38–39.).

A történeti célú felhasználhatóságukat érintően ugyanakkor lényegesebbek ennél a különbségeik. Az oklevelek a valóságot tükrözik olyan értelemben, hogy a bennük szereplő történetek, helyek és személyek valóságok, és éppen akkor és ott léteztek, amikor és amely területre vonatkozóan azokat a nótárius lejegyezte. Ez ráadásul nemcsak a hiteles és az eredeti oklevelekre igaz (azokra minden kétséget kizáróan), hanem bizonyos tekintetben a hamis, a másolatban ránk maradt és az interpolált (azaz utólagos betoldásokkal meghamisított) oklevelekre is. Ezek esetében inkább az a kérdés, hogy mivel az ilyen típusú források adatai több kronológiai síkhoz tartozhatnak (például az eredeti oklevél keletkezésének idejéhez, illetve a másolat keletkezési idejéhez), vannak-e tudományos eszközeink arra, hogy az egyes szörványok kronológiai értékét – a további tudományos felhasználhatóságuk érdekében – megbízhatóan felderítsük. Ennek megvalósításában az a módszertani eljárás van a segítségünkre, amelyet kifejezetten az ilyen, azaz a nyelvi tekintetben bizonytalan kronológiai státuszú oklevelekre dolgoztak ki történész és nyelvész szakemberek (lásd Györffy, 1963–1998, 1/418., DHA 1/212., illetve Szőke, 2015, 39–43.).

A geszták és a bennük rejlő valóság viszonyát azonban más helyzet jellemzi, és ez elsősorban a geszták sajátos rendeltetéséből, a létrejöttük körülményeiből és műfaji sajátosságaikból fakad. A *Gesta Hungarorum* írója a magyarok történetét az őshazába vezeti vissza, ahonnan a Kárpát-medencében lévő új hazájukat meghódítani elindultak. A cselekmény zömét a honfoglalás eseményei teszik ki, azoknak a harcoknak az anonymusi elképzelése és leírása, amelyet a honfoglalók Attila örökségének visszaszerzéséért vívtak. Az ezek kapcsán említett helyek, személyek és nemzetségek nevei adják jórészt a nyelvemlék magyar szórványait. (Lásd ehhez bővebben Hoffmann et al., 2018, 34–36.)

Lássuk tehát, milyen szempontokat kell mérlegelnünk akkor, amikor Anonymus munkáját (és általában a gesztákat mint forráscsoportot) történeti kérdésekben vallatóra fogjuk! Ehhez a geszta egy konkrét szöveghelyéből indulunk ki.

3. ANONYMUS *GESTA HUNGARORUM* CÍMŰ MUNKÁJÁNAK TÖRTÉNETI FORRÁSÉRTÉKE

A 48. és a 49. fejezetben Veszprém városa és Vasvár bevételéről esik szó. A szövegértés Pais Dezső fordításában (1975, 122–123.) közlöm, de olyan módon, hogy a nevek mellett zárójelben feltüntettem a geszta eredeti betűhív alakjait is. A leírás – térképen is jól ábrázolhatóan (lásd a 3. ábrát) – így beszél el az eseményeket.

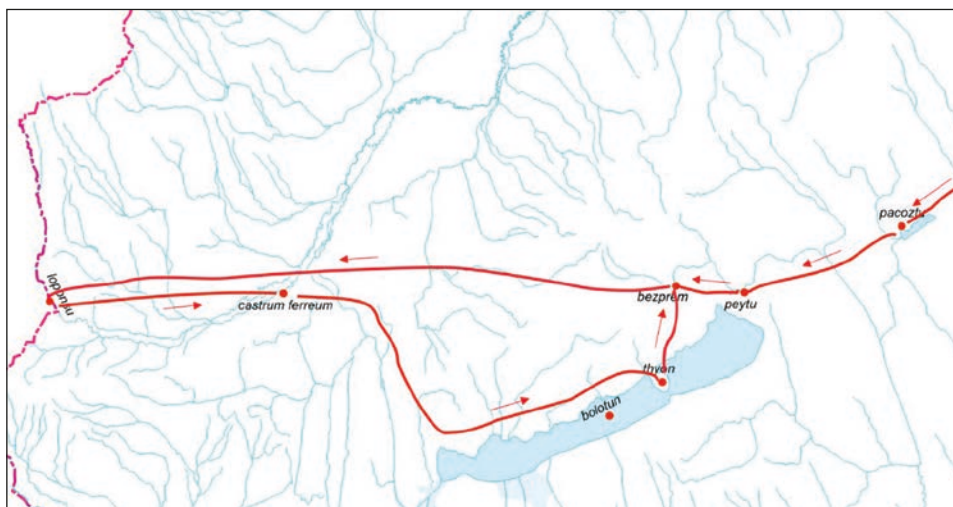
48. VESZPRÉM VÁROSA (bezprem)

A sereg második részével Szalók (*zolocu*) apját Ösböt (*vsubu*) meg Öset (*eusee*) küldötték ki avégre, hogy menjen Veszprém (*bezprem*) városa felé, s hódítsa meg annak a földnek összes lakosságát egészen Vasvárig (*castrum ferreum*). Ekkor Ösbö (*usubu*), a sereg kapitánya és vezetője, miután a vezér elbocsátotta, felemelve zászlaját megindult, és a Pákoz-d-hegy (*pacoztu*) alatt ütött táborn. Innen továbblovagolva a Pét-mezőn (*peytu*) szállottak meg, s három napig ott is maradtak. A negyedik nap pedig Veszprém váráig (*bezprem*) nyomultak. Ekkor Ösbö (*usubu*) meg Öse (*eusee*) seregüket elrendezve heves támadást intéztek a római katonák ellen, akik Veszprém várát (*bezprem*) őrizték. És állt a harc köztük egy héten át. Ám végül is a második hét szerdáján, midőn mind a két fél serege a harci küzdelemben szörnyen kifáradt már, akkor Ösbö (*usubu*) meg Öse (*eusee*) sok római katonát karddal pusztítottak el, másokat pedig agyonnyilaztak. A még megmaradt rómaiak most már a magyarok merészségének láttára Veszprém várát (*bezprem*) odahagyva futásnak eredtek, s életüket mentve a németek földjére siettek. Ösbö (*usubuu*) meg Öse (*eusee*) egészen a németek határáig üldözte őket. Egy nap pedig, mikor a magyarok és rómaiak a határon voltak, a rómaiak lappangva

átúszták azt a folyót, amely Pannónia (*pannonie*) és a németek határán van. Erről a folyót a magyarok Lapincsnak (*loponsu*) hívták, mert a rómaiak a magyaroktól való félelmükben lappangva úszták át.

49. VASVÁR (*castro ferreo*)

Innen visszatérőben Szalók (*zoloucu*) apja Ösbő (*usubuu*) meg Örkény/Urkony (*urcun*) apja Őse (*eusee*) bevették Vasvárt (*castrum ferreum*), és elvitték túsul a lakosok fiait. Aztán továbblovagolva, a Balaton (*bolotun*) vize mentén Tihanyhoz (*thyon*) értek. Majd – miután a népeket ott meghódították – tizennegyednapra bevonultak Veszprém várába (*bezprem*). [...]

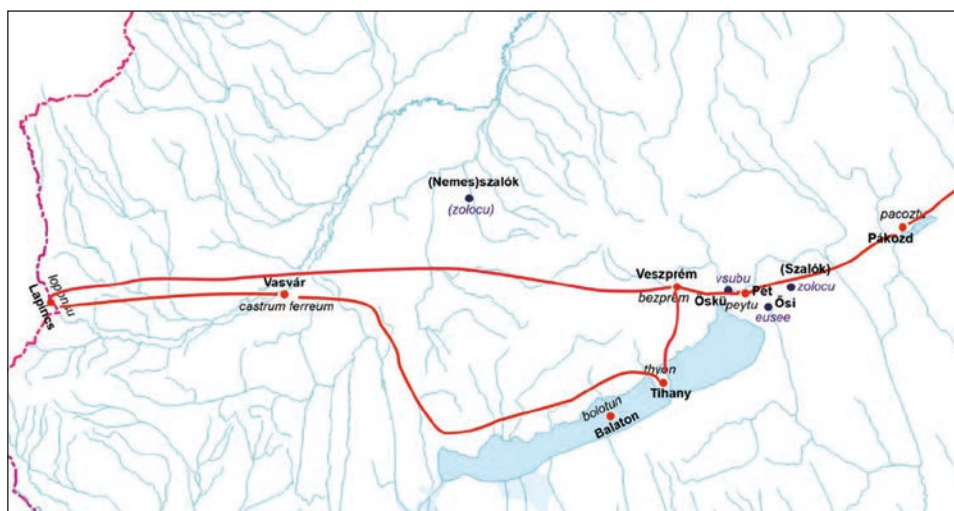
3. ábra. A 48–49. fejezet eseményei térképen ábrázolva
(saját szerkesztés Györffy György térképmelléklete alapján, Pais, 1975)

A hitelesség, a történeti hűség és a történeti forrásérték tekintetében három dolgot kell mérlegelnünk: az eseményleírásnak, illetve az ennek kapcsán említett helyneveknek és személyneveknek a valóságtartalmát. Ami a gesztában szereplő neveket illeti, ezek történeti és nyelvi hitelességéről sok vita folyt. A viták eredményeként azt fogalmazhatjuk meg, hogy az Anonymus által ebben a szövegrészben (és általában a geszta szövegében) előhozott helynévanyag hitelesen tükrözi korának helyneveit. Ezt a kortárs oklevelek adataival való összevetés alapján meggyőződéssel kijelenthetjük: a Pákozd (1279: *Pa-kaszt*, Györffy, 1963–1998, 2/399.), Pét (1082?: *Peyt*, Csánki, 1890–1913, 3/247.), Veszprém (1001 e./1109: *βεσπρέμ*, Jakubovich–Pais, 1929, 15.), Lapincs (1257:

Loponch, Wagner–Lindeck-Pozza, 1/262.), *Vasvár* (1193: *woswar*, Jakubovich–Pais, 1929, 61.), *Balaton* (1055: *balatin*, Szentgyörgyi, 2010, 23.), *Tihany* (1055: *tichon*, Szentgyörgyi, 2010, 23.) helynevek egytől egyig dokumentáltan jelen vannak az Árpád-kor okleveleiben. Azok a névmagyarázatok azonban, amelyeket Anonymus egy-egy helynév (vagy ritkábban személynév) kapcsán felvet, a nevek tényleges etimológiájától rendszerint igen messze állnak. Az itt idézett szövegrészben jó példa erre a *Lapincs* folyónév magyarázataként a „lappangva” menekülő németekre alapozott névfejtés; a víznév egyébként – higgyünk ez ügyben inkább Kiss Lajosnak (*Földrajzi nevek etimológiai szótára*) – német eredetű a magyarban.

A ténylegesen is létező, valós helynevekkel szemben a gesztában előhozott személynévek nemritkán Anonymus teremtmény fantáziájának termékei: az ebben a szövegrészben szereplő vezérek egyike sem volt például a honfoglalás eseményeivel kapcsolatba hozható valós történelmi személy. Persze Anonymus történetében is vannak olyan személyek, amelyek hiteles, történelmi figurák, akik létéről más források alapján is tudunk (ilyen például *Tas* vagy *Lél*), de ez nem jelenti azt, hogy Anonymusnak konkrétabb tudomása lett volna róluk, amit az is mutat, hogy a velük kapcsolatba hozott – kronológiailag is kissé kusza – történelmi cselekmények egésze vagy egy része nyilvánvalóan kitalált eseménysor. Az anonymusi személyek másik típusába a mondai személyek tartoznak (mint amilyen például *Botond*), velük kapcsolatban Anonymus egyszerűen csak felhasználja saját céljai érdekében az orális, esetleg már a saját korában is létező csekélyke írásos hagyományt. És végül helyet kapnak a honfoglalás-történetben olyan személyek is, akik történelmi valóságtartalmára vagy legalább mondai előzményeire semmilyen kritérium nem mutat: ilyen például *Kölpény* alakja is, akit Anonymus képzelete keltett életre, mégpedig nagy valószínűséggel az 1193-as székesfehérvári keresztesek javainak (már itt is idézett) megerősítő oklevelében lejegyzett *Kölpény* erdő lokális körülményei és neve alapján (Benkő, 2003, 32., de lásd még 147. is). (Általában a helynév–személynév–történet korrelációjának szerepéről Anonymus munkamódszerében részletezően lásd Benkő, 1998, 11–27., illetve Benkő, 2003, 32.) Az anonymusi személyek és személynévek ez utóbbi kategóriájába tartozik *Szalók*, *Ősbő* és *Őse* is. És a fentiek alapján nem is nagyon meglepő, hogy ott találjuk az általuk bejárt útvonalon azokat a helyneveket (lásd ehhez a 4. ábrát), amelyek „kapóra jöttek” Anonymusnak abban, hogy honfoglalás-története eseménysorának a személy- és személynévszükségletét kielégítthesse: az *Ősi* (a korban még *Őse* alakban; vö. +1082/1267: *Euse*, DHA, 289.; 1429: *Eusy*, Csánki, 1890–1913, 3/245.) és *Öskü* (a korban még *Ős* formában; vö. +1082/1267: *Es*, DHA, 289.; 1488: *Ews*, Csánki, 1890–1913, 3/245.) helynevek „inspirálták” *Őse* és *Ősbő* alakját, *Szalókét* pedig a *Szalók* nemzetség (vö. 1214: comitem Henricum de genere Zolouc, Fehértói, 2004, 834.) és annak birtokaként a *Szalók* településnév (Csánki Dezső szerint mára elpusztult tele-

pülés, amely a középkorban Veszprémtől ÉK-re, Ősi mellett feküdt; vö. 1486: *Zalok*, Csánki, 1890–1913, 3/251.; de emellett megemlíthető egy másik *Szalók* település is, amely nem közvetlen ezen az útvonalon, de a közelben fekszik: a mai *Nemesszalók*, vö. 1271: *Zlouk*, Csánki, 1890–1913, 3/251.). Ezeknek a gesztabeli személyneveknek tehát nincs történeti forrásértékük: nemhogy a honfoglalás korára, de még Anonymus saját korára nézve sem. Közöttük ugyanakkor lehetnek olyan nevek, amelyek az Árpád-kor okleveleiben is megtalálhatók (a *Szalók* személynévként és nemzetségnévként egyaránt adatolható, ahogyan Őse személynévi adatokat is ismerünk; vö. [1093–95]: *Zoloc* szn., DHA, 301.; 1199: *Euse* szn., Szamota–Zolnai, 1902–1906), másoknak viszont (mint például az *Ősbő*-féle elnevezéseknek) nincs nyomuk a forrásokban. Egyáltalán nem biztos ugyanakkor, hogy Őse és Ősbő nevének Anonymus általi megalkotásához az egykorú Őse személynév ismerete hozzájárult, sokkal valószínűbbnek látszik ugyanis, hogy ezeket helynévi alapon (az említett helynevekből) keltette életre, amihez ráadásul az *ős* alapszó 'múltból származó', illetve 'távoli előd' jelentése, s ezáltal az apaszerepre való alkalmassága is hozzájárulhatott. (Ne feledjük, Ősbő Szalók apjaként, Őse pedig – a második említésben – Örkény/Urkony apjaként szerepel a 48–49. fejezetben!)

4. ábra. A 48–49. fejezet eseményeinek helynevei a személynevekhez alapul szolgáló helynevekkel kiegészítve
(saját szerkesztés Györffy György térképmelléklete alapján, Pais, 1975)

Mindenesetre az az anonymsi módszer, hogy honfoglaláskori személyeket kreál saját korának helynevei alapján, és aztán a személyeket éppen arra a helyre viszi el a történetmesélés során, ahol a névvel azonos nevű település található,

s ott az illetővel valami fontos esemény történik (várat épít, várat elfoglal stb.), egy szempontból nagyon árulkodó. Benkő Loránd kutatásai szerint Anonymus mintegy ötven személy nevét alkotta meg ilyen módon: a honfoglaló vezérek nevein kívül például *Szabolcsét*, *Tordáét*, *Kölpényét*, egy *Csepel* nevű lovászt stb., úgy állítva be ezt a történetben, mintha a névadás éppen fordítva: a személyről a településre irányulóan történt volna. Ez pedig nagyon világosan jelzi, hogy Anonymus korában az a névadási mód, hogy a személy, a birtokos neve önmagában a birtoka nevévé lesz (és éppen ezzel a névadási motivációval), igen produktív és gyakori jelenség volt: általában pusztá személynévi névadásként utal rá a szakirodalom, olyan névadási gyakorlatként, amely a Kárpát-medencében élő népek közül egyedül a magyarság névadására volt jellemző (a névtípusról összefoglalóan lásd Tóth, 2017).

A geszta személynevei más tekintetben is szolgálnak információkkal. Anonymus úgy alakította honfoglalás-története szövegét, hogy abból saját kora némely nemzetségeinek ősi foglалású birtokai kiderüljenek, és e cél szolgálatába állította hősei neveit is. Az általam kiindulópontul választott szövegrészben például *Szalók* nevében – aki egyébként passzív szereplő a gesztában, hiszen nem ő, hanem a fia, *Ősbő* a kiemelt honfoglaló vezér – a Szalók nemzetség van elrejtve, amelynek Veszprém, Zala, Somogy, Heves és Küküllő megyék területén helyezkedtek el a birtokai (vö. Juhász, 2019, 65–66.), s a veszprémi *Nemesszalók*, valamint a hevesi *Eger-* és *Tiszaszalók* máig őrzik a nevüket. De megjelennek hasonló módon (hol rejtettebb, hol nyilvánvalóbb formában) a gesztában a Csákok, a Szemerék, a Szovárdok is.

Anonymus gesztájának adatai elvileg két kronológiai síkra vonatkoztathatók: az általa tárgyalt időszakra (azaz a honfoglalás korára) és a mű keletkezésének korára. Már az eddigiekben is kitűnhetett a megfogalmazásból, de most *expressis verbis* is jelzem, hogy a helynevek a geszta keletkezési idejére feltétlenül reális tájékoztatást adnak, a személynevek viszont sokkal kevésbé, hiszen korábban élt személyekre vonatkozóan jelennek meg (az persze nyilvánvalóan előfordulhat, hogy a mű megírásának idején is viselték egyesek az adott személyneveket). A leírt cselekmények koráról, a magyarok honfoglalásáról viszont egyik névfajta sem nyújthat sem nyelvileg, sem történetileg hiteles képet, hiszen azok több száz évvel korábbi történésekre vonatkoznak. „A magyar honfoglalás korából vagy az azt megelőző korokból a történetírók aligha rendelkeztek olyan írásos forrásokkal, amelyekre munkájuk elkészítése során tényyszerűen támaszkodhattak volna. Az eseményeket, ezek szereplőit és helyeit legfeljebb a szóbeli hagyomány őrizhette meg valamelyest, s ezt a töredékes képet maguk a szerzők voltak kénytelenek kiegészíteni, kiszínezni a saját tehetségük szerint. Annak, hogy az emlékezet helyek és személyek nevét több száz éven át hitelesen őrizze meg, kevés az esélye, azt pedig, hogy egy nyelvi szempontból gyorsan változó időszakban – mint amilyen az Árpádok kora is volt – ezek az

elemek a régi nyelvállapotot is pontosan jelezzék, teljesen valószínűtlennek kell tartanunk. Ennek megfelelően a történeti munkák szórványai nyelvi értelemben semmiképpen sem tekinthetők forrásnak a bennük leírt események korára vonatkozóan.” (Hoffmann et al., 2018, 34–35.) (Érdemes megjegyeznünk, hogy a 48–49. fejezet fiktív történetének a tényleges történeti háttérében Juhász Péter szerint II. Géza 1146-os döntő győzelme a németek ellen és azok menekülése a Lajtánál kereshető; Juhász, 2019, 103.; vö. még Kristó, 1986, 79. is.)

4. ZÁRÓ GONDOLATOK

Zárásként néhány általános tanulságot, irányelvet szeretnék a magyar nyelv Árpád-kori forrásainak értékeléséhez megfogalmazni.

1. Az írott források történeti forrásértékének megítélésekor nem hagyhatók figyelmen kívül magának az adott forrásnak a műfaji sajátosságai és létrejöttének céljai. Más szempontból és más elvárással vallathatjuk az okleveleket mint egyfajta, „hivatalos” ügyet dokumentáló forráscsoportot, amelyben a magyar nyelvűség ugyanakkor korlátozottan van jelen; és más elvárásaink lehetnek a tisztán magyar nyelvű forrásmunkák kapcsán, amelyek teljes szövegét átszövik a szépirodalom igényei és eszközei.
2. A geszták, amelyeket hagyományosan a szórványemlékek közé szokás sorolni, az alapvető jegyeik alapján bizonyos tekintetben a szövegemlékek és a szórványemlékek határán állnak, mindkettő tulajdonságait magukon viselve. Formai jellemzőik alapján nyilvánvalóan szórványemlékek (hiszen ezek is „hibrid” szövegek: a latin nyelvű alapszövegükben magyar nyelvű elemekkel); funkciójukat tekintve azonban jóval közelebb állnak az irodalmi műfajt képviselő szövegemlékekhez (még talán leginkább egyfajta világi, történelmi tárgyú kódexre emlékeztetnek a műfaji sajátosságaik). (Lásd ehhez még Juhász Péter hasonló kérdésfelvetését könyve egyik fejezetcímeként, Juhász, 2019, 16–18.: *A Gesta Hungar(or)um – történetírás vagy irodalom?*)
3. Anonymus *Gesta Hungarorum*a a saját korára (az 1210-es évek végére vagy esetleg a 12. század 60–70-es éveire) vonatkozóan megkerülhetetlen mint forrásanyag, ráadásul több tudományterület érdekeltségi körébe is beletartozik. Mert ahogyan Benkő Loránd írja: „a névanyagához fűződő kutatások szemlélete, módszere és eredményei egész történeti névtudományunk alakulását nagyban befolyásolták, a történeti nyelvtudomány egésze, valamint a történettudomány felé kisugárzásaik pedig, akár pozitív, akár negatív irányokban, de hosszú időn át máig kihatóan számos fontos részkérdésben véleményformáló tényezők voltak” (Benkő, 2003, 8.). Az érintett diszciplínáknak ezért közös érdekük az, hogy a geszta szövegének és magyar nyelvű

szórványainak az összefoglaló feldolgozása, a történeti forrásértékük meghatározása és a rájuk vonatkozó újabb eredmények szintézisbe foglalása mielőbb megvalósuljon.

A tanulmány az MTA–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport programja keretében készült.

IRODALOM

- Benkő L. (1980): *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Benkő L. (1998): *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Benkő L. (2003): *Beszélnék a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Csánki D. (1890–1913): *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III.*, V. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, <http://real-eod.mtak.hu/5513/> (szokásos rövidítése: Cs.)
- Fehértói Katalin (2004): *Árpád-kori személynévtár (1000–1301)*. Budapest: Akadémiai Kiadó (szokásos rövidítése: ÁSZ)
- Györffy Gy. (1963–1998): *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV*. Budapest: Akadémiai Kiadó (szokásos rövidítése: Gy.)
- Györffy Gy. (1992): *Diplomata Hungariae Antiquissima* Vol. I. Budapest (szokásos rövidítése: DHA)
- Györffy Gy. (1994): *Chartae Antiquissimae Hungariae ab anno 1001 usque ad annum 1196*. Compositus G. Györffy. Budapest: Balassi Kiadó (szokásos rövidítése: CAH)
- Hoffmann I. (2004): Az oklevelek helynévi szórványainak nyelvi hátteréről. *Helynévtörténeti Tanulmányok*, 1, 9–61. https://mnytud.arts.unideb.hu/adatok/hoffmann/hi_az_oklevelek_helynevi_szorvanyainak_pdf
- Hoffmann I. – Rác A. – Tóth V. (2018): *Régi magyar helynévadás. A korai ómagyar kor helynevei mint a magyar nyelvtörténet forrásai*. Budapest: Gondolat Kiadó
- Jakubovich E. (1937): Anonymus Gesta Hungarorum. In: Szentpétery E. (szerk.): *Scriptores rerum Hungaricarum I–II*. Budapest, 1937–1938. Reprint. Budapest: Nap Kiadó, 1999, I, 15–117.
- Jakubovich E. – Pais D. (összeáll.) (1929): *Ó-magyar olvasókönyv. (Tudományos Gyűjtemény 30)* Pécs: Danubia, <http://real-eod.mtak.hu/8983/>
- Juhász P. (2019): *Anonymus: fikció és realitás. Az Álmos-ág honfoglalása*. Szeged: Belvedere Meridionale, <http://real.mtak.hu/94193/>
- Kiss L. (1988): *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Kristó G. (1986): *Az Árpád-kor háborúi*. Budapest: Zrínyi Katonai Könyv- és Lapkiadó
- Pais D. (1975): *Anonymus: Gesta Hungarorum*. Fordította és jegyzetekkel ellátta: Pais D. A bevezetőt írta, a jegyzeteket kiegészítette és a térképet tervezte Györffy Gy. Budapest: Magyar Helikon
- Solymosi L. (2006): *Írásbeliség és társadalom az Árpád-korban*. Budapest: Argumentum Kiadó
- Szamota I. – Zolnai Gy. (1902–1906): *Magyar oklevél-szótár. Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz*. Budapest: Hornyánszky Viktor, <https://mek.oszk.hu/07000/07001/> (szokásos rövidítése: OklSz.)
- Szentgyörgyi R. (2010): A Tihanyi alapítólevél szövege. In: Hoffmann I.: *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó. 21–41.

- Szőke M. (2015): *A garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti vizsgálata*. A Magyar Névtörzstörvény Kiadványai 33. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó
- Tóth V. (2017): *Személynévi helynévadás az ómagyar korban*. A Magyar Névtörzstörvény Kiadványai 41. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó
- Veszprémy L. (2004a): *Anonymus: A magyarok cselekedetei. Kézai Simon: A magyarok cselekedetei*. Millenniumi Magyar Történelem. Források. Budapest: Osiris
- Veszprémy L. (2004b): Megjegyzések korai elbeszélő forrásaink történetéhez. *Századok*, 138, 325–347.
- Wagner, H. – Lindeck-Pozza, I. (1965–2000): *Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg I–V*. Wien–Köln–Graz: H. Böhlau Nachf. (szokásos rövidítése: UrkBur.)